

Sociologie zvířat: přehledová stať o oboru Human-Animal Studies

Tereza Vandrovcová

A Sociology of Animals: Reviewing Human-Animal Studies

Abstract: The author of this review article introduces the relatively new social science field of human-animal studies, focusing on its sociological dimension. Her aim is not a particularized compilation of existing publications on the topic, but a synthesis of the key ideas behind the sociological perspective on human-animal studies. The author includes references to crucial works and selected web portals where one can find more detailed information. She introduces the fundamental premises and theoretic assumptions of the field and contextualizes it in a wider interdisciplinary framework. She presents a variety of theoretical and methodological approaches. She provides an elementary outline of the historical development of this field and its successive establishment within academic centres, universities and scientific journals. The author also introduces selected topics which this complex field examines today and, finally, outlines its possible future prospects.

Keywords: animals, sociology, theory, review

<http://dx.doi.org/10.13060/1214438X.2015.1.13.206>

Ačkoliv zvířata vždy hrála podstatnou roli v historicky nejvzdálenějších i současných společnostech, sociologové se tradičně omezovali pouze na zkoumání a vysvětlování vztahů mezi příslušníky lidského druhu a otázka interakce lidí s mimolidskými¹ zvířaty zůstala okrajovou doménou jiných společenskovedních disciplín jako např. antropologie či etnologie (s omezením na přírodní národy). Tento nedostatek sociologického zájmu tkví mimo jiné v tom, že „sociální vědy mají tendenci prezentovat se především jako vědy o diskontinuitě mezi lidmi a zvířaty“ [Noske 1990: 66]. Tradiční dichotomie přírodního a kulturního sehrála svůj význam v osamostatnění společenských věd a definici jejich předmětu v kontrastu k vědám přírodním.

Striktní oddělení světa přírody a lidí vedlo k omezení pozornosti věnované mezidruhovým vztahům od samotných počátků společenských věd v devatenáctém století a k proměně nedošlo ani po většinu století dvacátého. Např. George Herbert Mead sice o zvířatech mnohokrát pojednával, avšak používal je pouze jako model stojící proti smysluplnému lidskému jednání. Když pokládal intelektuální základy směru, který později vyústil v symbolický interakcionismus, neopomněl poznamenat, že interakce zvířat je na rozdíl od té lidské pouze instinktivní, založená na primitivních impulsech, a že zvířata disponují „kvalitativně odlišným stavem vědomí od toho, co bychom běžně nazvali vnímavostí v lidské zkušenosti“ [Mead 1907: 384]. Jelikož postrádají vědomí smyslu, nemohou hrát ani roli interagujícího partnera a není možné konstituovat sociologickou analýzu mezidruhových interakcí. Původní Meadův předpoklad však ve své přehledové stati o téměř sto let později vyvrátil Myers [2003], který s odkazem na moderní studie mezidruhových vztahů v rámci symbolického interakcionismu poukazuje na skutečnost, že některá zvířata mají vědomí „self“ a jsou schopna vstupovat do smysluplných interakcí. Podobně i teorie sítě aktérů dnes zohledňuje skutečnost, že zvířata hrají mnohem významnější a aktivnější roli v sociálních interakcích a sítích, než bylo doposud reflektováno [Cerulo 2009].

Překvapivým zjištěním však může být skutečnost, že již sociologický klasik Max Weber zahrnutí mimolidských zvířat do sociologické analýzy na rozdíl od Meada připouští.

„Ale pokud takové porozumění [chování zvířat] existuje, bylo by teoreticky možné formulovat sociologii vztahů mezi lidmi a zvířaty, jak domestikovanými, tak divokými. Mnoho zvířat ‚rozumí‘ příkazům, hněvu, lásce, nepřátelství a reaguje na ně způsoby, které často evidentně nejsou pouze instinktivní a mechanické a v jistém smyslu jsou jak vědomě smysluplné, tak ovlivněné zkušeností. Není žádný a priori důvod předpokládat, že by naše schopnost sdílet pocity s primitivními lidmi byla o mnoho větší.“ [Weber 1966: 104]

Přes tuto dílčí úvahu v sociologii dominovala meadovská antropocentrická orientace postrádající zájem o interakce lidských a mimolidských jedinců až do konce 70. let 20. století. Za zlomový je v tomto smyslu považován článek Cliftona D. Bryanta z roku 1979, ve kterém se kriticky ohradil vůči opomenutí role zvířat v lidské společnosti a vyzývá ostatní sociology, aby obrátili svou pozornost na to, co nazývá zoologickým spojením (*zoological connection*).

„Toto spojení dává příslib produktivního zkoumání v mnoha směrech studujících lidské chování vztahující se ke zvířatům. Výzkum by mohl být úspěšně zaměřen na následující témata: zvířata jako sociální problém, ideologické konflikty zahrnující zvířata, zvířata zastupující člověka nebo trestné činy páchané na zvířatech.“ [Bryant 1979: 399]

Od 80. let 20. století pak dochází k setrvalému nárůstu zájmu o tento druh interakcí a začíná se formovat obor Human-Animal Studies. Cílem tohoto článku je jeho stručně představení a zamyšlení nad jeho další perspektivou.

Interdisciplinarita oboru

Ačkoliv sociologie zařadila mezidruhové interakce do oblasti svého zájmu teprve nedávno, jiné společenské vědy rozvíjely tuto oblast již o něco dříve. Studie vzešlé z těchto oborů byly a stále jsou pro sociologické zkoumání významnou inspirací a užitečným zdrojem vědění, proto je vhodné je představit a zasadit sociologii zvířat do širšího rámce.

Sociální a kulturní antropologové jako Claude Lévi-Strauss [1969, 1971] nebo Mary Douglas [(1966) 1984] ve svých studiích zdůrazňují symbolickou důležitost zvířat u přírodních národů, jež zvířata rozlišují podle různých náboženských kritérií např. na posvátná a nečistá [Douglas (1966) 1984: 10]. Zvířata v těchto společnostech vystupují jako postavy mýtů, jako objekty rituálů i jako nejrůznější klasifikační jednotky. Clifford Geertz [1973] ukázal, že analýza kohoutích zápasů na Bali může pomoci odhalit, jakým způsobem je strukturována tamní společnost a vztahy. Antropologie rovněž přispěla k rozvoji zkoumání procesu domestikace, jenž podle některých autorů může být klíčem k porozumění vztahům mezi lidmi samotnými: „Tím, že se zvířata stala majetkem, který může být reprodukován a množen, lidstvo vytvořilo možnost nových druhů nerovnosti a diferenciací.“ [Mullin 2002: 389]

Zásadní roli v rozvoji zájmu o postavení zvířat v lidské společnosti sehrála filosofie. Kniha australského filosofa Petera Singera [(1975) 2001] *Osvobození zvířat* z roku 1975, následovaná publikací *The Case for Animal Rights* amerického filosofa Toma Regana [(1983) 2004] z roku 1983, podpořila v západním myšlení celospolečenskou vlnu zájmu o etický přístup ke zvířatům. Tyto dvě publikace se spolupodílely nejenom na rozmachu moderního hnutí za práva zvířat, ale podnítily i rozvoj zkoumání této otázky v rámci společenských věd.

Dalším oborem, který výrazně přispěl k rozvoji poznání mezidruhové dimenze, je psychologie. V dřívějším období šlo zejména o zkoumání zvířecího chování a prožívání, jež bylo motivováno snahou o porozumění lidské psychice. Sem patří např. nechvalně známé pokusy Harry F. Harlowa z 50. let 20. století, během kterých vyvolával mateřskou deprivaci u opičích mláďat [Gluck 1997], nebo studie jeho následovníka Bowlbyho o primárních emocionálních vazbách [Bowlby 1969]. Oba autoři používali opice jako modely pro lidské chování, a uznávali tedy možnost generalizování výsledků těchto pokusů na člověka, např.: „Jak bude ještě zmíněno, všechny proměnné, které ovlivňují intenzitu vztahu u lidských kojenců, jsou stejné jako ty, které ovlivňují intenzitu vztahu u mláďat opic a primátů.“ [Bowlby 1969: 203] Tímto přístupem napomohli k všeobecnému uvědomění podobnosti mentálního světa člověka a ostatních zvířat a k rozpoznání možnosti mezidruhové emocionální výměny. Dominantou psychologie se brzy stala právě oblast vzájemných vztahů a jejich blahodárných účinků. Psycholog Boris Levinson [1965] se jako jeden z prvních začal zabývat možností využití zvířat v psychoterapii. Během let se léčba za přítomnosti zvířat stala uznávanou technikou při terapii dlouhodobě nemocných pacientů [Corson et al. 1975; Johnson et al. 2003], duševně nemocných pacientů [Parshall 2003], dětí [Fawcett, Gullone 2001] i v oblasti drogové prevence [Catanzaro 2003]. Jak ve svém rozsáhlém a uceleném přehledu o dosavadním psychologickém výzkumu mezidruhových vztahů uvádí Hosey a Melfi [2014: 118], „všeobecné přesvědčení je takové, že lidé mají emocionální potřebu navo-

vat kontakty se zvířaty“. Tyto kontakty však nemusí mít pouze podobu silného citu, ale i utilitaristického využití. V rámci své analýzy dosavadní psychologické literatury si autoři mimo jiné všimají používání různé terminologie, která odráží charakter analyzovaného vztahu. Zatímco v oblasti domácích mazlíčků se nejčastěji používá slovo pouto (*bond*), v oblasti tzv. užitkových zvířat převažuje používání termínu vztah (*relationship*) [Hosey, Melfi 2014].

Další plodnou oblastí, ze které může sociologie čerpat, jsou historické studie, jež zkoumají vztahy lidí k mimolidským zvířatům a jejich proměny v různých obdobích. Mezi nejstarší patří práce historika Edwarda P. Evanse [1906], který pojednal o způsobu souzení a trestání zvířat v období středověku, kdy byla zvířatům přisuzována morální odpovědnost za jejich činy. K většímu rozvoji historie zvířat ve společnosti došlo podobně jako u ostatních oborů až v 80. letech 20. století. Jedním z klíčových textů této doby je kniha *Animal Estate*, ve které Ritvo [1987] analyzuje roli domácích zvířat ve viktoriánské Anglii a která se stala metodologickým modelem pro integraci zvířat do historické analýzy. Na Ritva navazuje Kete [1995] se svou analýzou rolí domácích mazlíčků v Paříži 19. století. Za zmínku stojí také kniha *Man and the Natural World*, v níž Thomas [1983] zkoumá původ konceptu přírody a zvířat v myšlení západní společnosti. Zajímavý přehled o historii vnímání, zobrazování a pozorování zvířat poskytuje Kalof [2007].

Ve výčtu důležitých oborů nelze opomenout ani kognitivní etologii a srovnávací psychologii, které přinesly důležité poznatky o schopnostech mimolidských tvorů vstupovat do smysluplných interakcí a poskytovat emocionální výměnu.² Významnou je v tomto ohledu práce manželů Gardnerových, kteří naučili mladé šimpanze používat znakový jazyk [Gardner, Gardner 1969], a zproblematizovali tak dosavadní předpoklad o neschopnosti mimolidských zvířat osvojit si řeč. Savage-Rumbaugh při práci s primáty dokonce zjistila, že „s trpělivým a systematickým tréninkem byly opice schopné naučit se číst i tištěné symboly“ [Savage-Rumbaugh, Shanker, Taylor 1998: 11]. K porozumění emocionálnímu životu zvířat výrazně přispěla primatoložka Jane Goodall, která svůj život zasvětila pozorování šimpanzů v jejich přirozeném životním prostředí [Lawick-Goodall 1978]. Poznatky moderní kognitivní etologie a jejich využití ve studiu lidsko-zvířecích vztahů sumarizuje Bekoff [2003].

Tyto a mnohé další disciplíny vytvořily ideální prostředí pro vznik specifického sociologického pohledu na oblast lidsko-zvířecích interakcí, ale i nadále zůstávají relevantní pro studium vztahů mezi lidmi a ostatními zvířaty. Je důležité mít na paměti, že Human-Animal Studies je obor interdisciplinární, a sociologie by proto měla zůstat otevřená poznatkům ostatních oblastí a neuzavírat se do jednoho paradigmatu. Pro širší přehled poznatků odborné literatury, která se zabývá mezidruhovými vztahy v rámci různých společenských věd (včetně sociologie), doporučuji tyto kolektivní monografie a přehledové publikace: Kalof, Fitzgerald [2007], Arluke, Sanders [2008], Flynn [2008], De Mello [2010] a Segerdahl [2011].

Rozvoj a institucionalizace v sociologii

Ke konci 20. století se lidsko-zvířecí vztahy stávají stále oblíbenějším ohniskem sociologického zájmu. Důkazem rostoucí oblíbenosti Human-Animal Studies v sociologii je nárůst článků s touto tematikou objevujících se v zavedených a uznávaných časopisech (*Sociological Forum*³, *Journal of Contemporary Ethnography*⁴, *Sociological Quarterly*⁵, *American Behavioral Scientist*⁶) a množství periodik, která této oblasti věnovala celá speciální vydání (*Journal of Social Issues*⁷ *Qualitative Sociology*⁸, *Social Research*⁹, *International Journal of Sociology and Social Policy*¹⁰, *Qualitative Sociology Review*¹¹). Úspěšně se navíc etablovaly i společenskovední časopisy, zaměřené výhradně na oblast Human-Animal Studies. Jsou jimi *Anthrozoö: A Multidisciplinary Journal of The Interactions of People & Animals* (založeno r. 1987), *Society & Animals: Journal of Human-Animal Studies* (1993), *Journal for Critical Animal Studies* (2003), *Antennae: the Journal of Nature in Visual Culture* (2006) a *Humanimalia: A Journal of Human/Animal Interface Studies* (2009).

Zvýšený zájem o oblast lidsko-zvířecí dimenze podpořil i vznik výzkumných institucí a dalších organizačních struktur. V roce 1991 zahájila svou činnost organizace *The International Society for Anthrozoology* (ISAZ)¹², která si dala za cíl podporovat vědecký a akademický výzkum lidsko-zvířecích interakcí. Jejím časopisem se stal již zmiňovaný *Anthrozoö*, který začal vycházet již o čtyři roky dříve. Specifikem této organizace je zejména to, že se zaměřuje na mikrosociální úroveň mezidruhové interakce a snaží se být hodnotově neutrální. Další organizací je *Psychologist for the Ethical Treatment of Animals*¹³, která v roce 1993 začala vydávat *Society & Animals Journal*. Tematicky zahrnuje širokou škálu oblastí, ve kterých zvířata figurují v lidské společnosti, a kromě neutrálního popisu se soustředí i na kritickou reflexi a praktická doporučení. Tato výzkumná organizace si totiž kromě studia lidsko-zvířecích vztahů klade za cíl též zlepšení statusu zvířat ve veřejné sféře. V roce 2005 se tato organizace přejmenovala na *The Animals and Society Institute*¹⁴.

Organizace *Institute for Critical Animal Studies*¹⁵ vznikla v roce 2001 a od ostatních se liší tím, že postavení zvířat ve společnosti reflektuje výhradně optikou kritické teorie. Jejím deklarovaným cílem je identifikovat zneužívání zvířat ve společnosti a iniciovat akademickou a společenskou změnu směrem k jeho ukončení. Od roku 2003 publikuje časopis *Journal for Critical Animal Studies*.

Za velice významný krok k akceptaci této výzkumné oblasti jako etablovaného oboru je považováno založení sekce *Animals and Society*¹⁶ v rámci *American Sociological Association*¹⁷ v roce 2002. Jak poznamenává Jerolmack [2005: 651], uznání této sekce „dokládá, že si tento nově vznikající obor upevňuje pozici na akademické půdě“. *Obdobně se v roce 2006 v rámci British Sociological Association*¹⁸ zformovala *Animal/Human Studies Group*¹⁹.

Institucionalizace oboru je patrná též na půdách univerzit, v jejichž rámci vznikají výzkumná centra zaměřená na oblast Human-Animal Studies. V USA to je např. *Animal Studies* při Michigan State University²⁰, *Center to Study Human Animal Relationships and Environments* v rámci University of Minnesota²¹, v Austrálii *The Animals and Society (Australia) Study Group* v The University of Western Australia²², na Novém

Zélandu *New Zealand Centre for Human-Animal Studies* v rámci University of Canterbury²³, ve Finsku *Human-Animal Studies Research Network of Finland*²⁴, ve Švédsku *The HumAnimal Group při Uppsala Universitet*²⁵ a další. Rychle roste i počet nabízených kurzů, postgraduálních specializací a konferencí. I v Česku se již konalo několik z nich, např. *Non-Human in Social Science*²⁶ (2010 - 2012), *Reconfiguring the 'Human'/'Animal' Binary - Resisting Violence*²⁷ (2011) nebo *Práva zvířat z perspektivy filozofie, sociologie a práva*²⁸ (2014).

Východiska a předpoklady

Základním předpokladem a východiskem oboru je skutečnost, že zvířata zasahují do lidských životů na mnoha různých úrovních (od oblasti mytologické či náboženské až po oblast konkrétní mezidruhové interakce). Zvířata sehrávají i roli nejrůznějších reprezentací, které nám mohou pomoci pochopit, co to znamená být člověkem. Jak uvádí Franklin [1999], zvířata mají ve světě nejrůznějších entit jedinečné postavení. Na rozdíl třeba od stromů či kamenů „jsou jako my, ale zároveň nejsou my“ [Franklin 1999: 9].

Dalším východiskem oboru je uznání zvířat jako svébytných autonomních aktérů, kteří mají své vlastní zájmy, vědomí a emocionální život. Franklin [1999], který analyzoval posun ve společenském vnímání ostatních zvířat od středověku až po současnost, si všimá, že dochází k postupné transformaci od čistě instrumentálního a antropocentrického vztahu až ke stále empatičtějšímu a decentralizovanému vztahu v postmoderně. S odkazem na Thomase [1983] a Eliase [2007] spatřuje hlavní příčiny tohoto posunu v osvícenství, urbanismu, nárůstu sentimentálních postojů díky chovu domácích mazlíčků, rozšiřování středostavovských mravů a v neposlední řadě v rozvoji přírodních věd. Zatímco dřívější klasifikace byly orientované na člověka a jeho užitek (jedlá zvířata, ochočená zvířata apod.), klasifikace Linného a dalších vytvořily decentralizovaný systém založený na vnitřních charakteristikách, což „podrylo teologický antropocentrismus“ [Franklin 1999: 12].

K těmto faktorům se ve 20. století přidaly již zmiňované etologické výzkumy, které rovněž podnítily posun od vnímání zvířat jako mechanických strojů až k jejich chápání jako jedinců schopných učení jazyka, používání nástrojů a vytváření primitivní formy kultury, což postupně rozpouští přísně vedenou hranici mezi lidským druhem a ostatními zvířaty. S tímto poznáním se samozřejmě mění i morální či legální status zvířat, který jim lidé přisuzují skrze své jednání a upravují skrze zákony.

Zvířata ve společnosti však nevystupují jako homogenní skupina, ke které by bylo přistupováno stejným způsobem, ale jejich postavení ve společnosti a zacházení s nimi je silně ovlivněno významem, který jim společnost přisuzuje. Stejný druh (např. pes) je vnímán zcela odlišně a je s ním také odlišně zacházeno, má-li status domácího mazlíčka nebo je-li laboratorním zvířetem, jehož život je podroben předem určenému účelu. Sociologii zajímá, které mechanismy umožňují existenci takových vzájemně protikladných jevů.

„Tuto rozpolcenost vnímáme jako znamení toho, že sociální síly musí úspěšně pracovat. Tak úspěšně, že mnoho lidí v moderních

společnostech nevnímají tyto kontradikce jako problém.“ [Arluke, Sanders 1996: 5]

Uznání těchto kontradikcí jako samozřejmých je stále častěji zpochybňováno, a proto se objevují nová sociální hnutí, jež chápou využívání zvířat např. v laboratořích jako morální problém. Akademickou odpovědí směrem k těmto protestujícím hlasům je kritická odnož Human-Animal Studies zvaná Critical Animal Studies. Nově se vynořující oblasti ve společenských vědách mají zpravidla svou paralelu v sociálních hnutích (v minulosti šlo o občanská práva, ženská hnutí a ekologická hnutí). V případě Critical Animal Studies je zřejmé, že svou občanskou paralelu nachází v hnutí za práva zvířat. Aktivistům za práva zvířat mohou sociologové a další společenští vědci poskytnout vědění jako základ pro uskutečňování zasvěcených soudů a politických rozhodnutí, která se týkají mimolidských zvířat.

Teorie a metody Human-Animal Studies

Studie lidsko-zvířecích vztahů jsou v sociologii velmi různorodé a zahrnují širokou škálu teorií, ze kterých vychází, a metod, které používají. Zde představím ty nejobvyklejší. Zřejmě kvůli dřívějšímu vyloučení možnosti zvířat vstupovat do interakcí s lidmi v díle Herberta G. Meada [1907] je většina publikované literatury orientovaná směrem k symbolickému interakcionismu. Autoři se buď vysloveně vymezují vůči Meadově pojetí [Alger, Alger 1997; Irvine 2003] nebo analyzují konkrétní situace, ve kterých zvířata do interakcí s lidmi vstupují [Sanders 2003; Brandt 2004].

Kritická teorie je další významnou orientací, která ovlivnila způsob uchopení tématu lidsko-zvířecích vztahů. Na rozdíl od symbolického interakcionismu, který je svým charakterem spíše popisný, se kritická zvířecí studia zaměřují na kritiku lidského zacházení se zvířaty, problematizují jejich ambivalentní morální status a vnímanou nerovnost či nespravedlnost dávají do souvislostí s dalšími formami útlatku, např. s rasismem či sexismem [Nibert 2002; Munro 2005; Adams 2006].

Používané metody se, ostatně jako i v dalších sociologických oblastech, odvíjí od analyzovaného předmětu výzkumu. Výrazně zde dominují etnografické kvalitativní metody, které se snaží vztahy mezi lidmi a mimolidskými zvířaty odpozorovat v jejich přirozeném prostředí, zpravidla doplněné hloubkovými rozhovory. Tyto metody jsou zvláště oblíbené v oblastech, kde by mohlo být odpovídání skrze dotazníky zkreslené z důvodu stylizace – např. zkoumá-li se vztah výzkumných pracovníků a zvířat v laboratořích [Arluke 1988, 1992; Arluke, Sanders 1996]. Někteří autoři využívají i autoetnografické metody, kdy se snaží analyzovat svůj vlastní vztah s domácím mazlíčkem [Sanders 1993].

Další oblíbenou metodou je obsahová analýza, která je používána zejména při studiu vzorců kulturní reprezentace zvířat. Zkoumána je prezentace zvířat např. v televizních reklamách [Lerner, Kalof 1999], tištěné inzerci [Arluke 1994], v beletrii [Holloway 2003], v odborné literatuře [Crist 1999] nebo filmez [Hirschman, Sanders 1997].

Kvantitativního dotazníkového šetření a standardizovaných měřících škál je nejčastěji využíváno např. v oblasti zkoumání postojů vůči zvířatům či zacházení s nimi v souvislosti s osobnostními charakteristikami [Signal, Taylor 2006].

Oblasti zkoumání

V této části představím vybrané konkrétní otázky, kterými se obor Human-Animal Studies zabývá. Ani zdaleka se nejedná se o výčet všech existujících témat.²⁹ Jde spíše o krátký exkurz do pestré palety oblastí lidsko-zvířecích vztahů, které jsou předmětem zkoumání současné sociologie a příbuzných disciplín. Pro detailní přehled existující odborné literatury doporučuji obsáhlý a pravidelně aktualizovaný seznam publikací *Animal Studies Bibliography* [Kalof, Mattes, Fitzgerald 2015].

Interakce s domácími zvířaty

Jedním z nejoblíbenějších témat v rámci sociologických Human-Animal Studies je každodenní interakce mezi lidmi a tzv. domácími mazlíčky. Jak jsem již naznačila v předchozí části, autoři zde hojně využívají perspektivu symbolického interakcionismu a snaží se ukázat, že zvířata jsou schopna vstupovat s lidmi do smysluplných interakcí jako subjekty a být interagujícím partnerem, ačkoliv (ve většině případů) nepoužívají lingvistické symboly [Sanders 2007; Brown 2007]. Důraz je kladen na intersubjektivitu, která vyvstává z těchto interakcí. V praxi to znamená např. proces, ve kterém lidé konstruují individualitu, emocionalitu a identitu „zvířecích druhých“, v němž dochází k výměně významů či záměrů a kdy interakce se zvířaty proměňuje identitu lidských aktérů.

„V kontrastu ke konvenčním pozitivistickým předpokladům (...) je zde patrná evidence, že psi a další zvířata, se kterými lidé běžně přichází do kontaktu, mají alespoň základní schopnost „brát na sebe roli druhého“; a že se chovají způsobem, který je cílevědomě zaměřen na formování interakcí k dosažení svých cílů nebo na komunikaci za účelem porozumění subjektivní zkušenosti svých partnerů. (...) Typickým příkladem, se kterým se ve svém výzkumu setkal, byl ošetrovatel, jenž byl smutný či v depresi, a pes, který evidentně rozeznal tento emocionální stav, a choval se způsobem, který byl zaměřen na utěšení či projevení zájmu.“ [Arluke, Sanders 1996: 45]

Sociologové si všímají i rozdílu ve vnímání zvířecí subjektivity v různých podmínkách. V zařízeních, kde jsou zvířata pouhými prostředky nějakého lidského účelu, je jejich osobnost potlačována (nejvíce ze strany institucí). Ačkoliv někdy pracovníci vnímají subjektivitu zvířat jako reálnou, tuší, že by tak činit neměli, což vyplývá např. z rozhovorů s pracovníky primatologické laboratoře: „Mně a dalším primatologům se zdá zřejmé, že tato opice utěšuje druhou, ale nejsme oprávněni to říkat, jelikož bychom kvůli tomu ztratili respekt, proto raději používáme klinické termíny.“ [Rees 2001: 238] Naopak majitelé domácích mazlíčků se takové soudy nezdráhají sdělit. Sanders ve své studii „pejskařů“ např. popisuje, že tito lidé mají s mimolidskými zvířaty velmi blízké vztahy, nepochybují o tom, že jsou psi subjektivními aktéry a interakce s nimi popisují jako autentickou a vzájemnou emocionální i významovou výměnu. „Majitelé vnímali, že jejich blízké vztahy se psy byly založeny na intersubjektivitě a sdílení emocí.“ [Sanders 1993: 218] Psi jsou svými majiteli také popisováni jako vědomí aktéři, kteří dokážou měnit situaci nebo se alespoň pokusit ukázat svou vůli s citlivostí na reakci druhého, jenž poskytuje mantinely. Dutton a Williams [2004: 216] uvádí interakci člověka a psa prostřednictvím vodítka jako příklad intersubjektivní

úrovně, na které se rozhoduje o společném jednání: „Použití vodítka je efektivním způsobem, jak mohou obě strany vyjádřit svoje záměry k pohybu konkrétním způsobem a skrze který může majitel trvat, aby pes následoval jeho směr chůze konkrétním směrem.“

Vedle zkoumání samotných interakcí je množství literatury věnováno pozitivním efektům, které má zvíře na lidské jedince. Vlivem na fyzické a mentální zdraví se zabývá především medicína a psychologie [Winefield, Black, Chur-Hansen 2008; McNicholas et al. 2005], ale sociologii zajímá zejména vliv vlastnictví zvířete na společenský život a identitu jedince. Peter Messent [1983] si jako jeden z prvních při své studii návštěvníků londýnského parku povšimnul, že majitelé psů s daleko větší pravděpodobností navazovali kontakt s dalším člověkem. Tuto myšlenku rozvedl Robins [Robins, Sanders, Cahill 1991], jenž s dalšími kolegy zkoumal dynamiku interakcí majitelů psů ve veřejném parku. Z jejich pozorování vyplynulo, že přítomnost psa usnadnila navázání komunikace s cizími lidmi a následné vytvoření důvěry mezi novými známými. Tento fenomén popsal i český psycholog Matoušek [1997: 79]: „Zvíře je ‚sociálním mazivem‘ v rodinných i mimorodinných kontaktech lidí, například ‚pejskaři‘ mají v parku mnohem víc interakcí s jinými lidmi než ti, kdož se v parku procházejí bez zvířete.“

Zaměstnanci využívající zvířata

Jak jsem již naznačila na příkladu z primatologické laboratoře, sociologové se vedle interakcí s domácími mazlíčky ve velké míře věnují též lidsko-zvířecím vztahům na pracovištích, kde je zvíře více objektem než interagujícím partnerem (subjektem). Mezi nejvýznamnější badatele této oblasti patří Arnold Arluke, jenž svá studia zasvětil etnografickým výzkumům v prostředí vzdělávacích institucí či laboratoří využívajících zvířata ve výuce či vědeckých experimentech. Věnuje se tomu, jak dochází k objektivizaci či odosobnění používaných zvířat [Arluke 1988], jakým způsobem se pracovníci vyrovnávají se stresem způsobeným touto objektivizací [Arluke 1990, 1992], jak se brání proti kritice ze strany lidí vně laboratoře prostřednictvím omezení úniku informací [Arluke 1991] a jak si na objektivizované zacházení se zvířaty zvykají studenti [Arluke 2004; Arluke, Hafferty 1996]. Mary Phillips [1994: 121], která se zabývá stejnou oblastí, se zase zaměřila na to, jak je tento objektivizovaný status vytvářen skrze absenci pojmenování: „Používáním vlastních jmen sociálně konstruujeme individua a vytváříme narativní význam smyslu jejich životů.“ Pokusná zvířata postrádají tuto individualitu, a proto je s nimi zacházeno jiným způsobem. V jiné studii se zaměřila na skutečnost, že je u těchto zvířat pravděpodobněji ignorována bolest a strádání než např. u veterinárních pacientů [Phillips 1993].

Z hlediska duševního, fyzického i sociálního zdraví patří mezi nejnáročnější činnosti spojené se zvířaty práce na jatkách. Těžká a rutinní práce s ostrými nástroji v nehostinném prostředí způsobuje zaměstnancům četná zranění i onemocnění. Práce zahrnující manipulaci s živými, zabíjenými a posléze mrtvými zvířaty však může mít za následek i vážné psychologické trauma včetně posttraumatické stresové poruchy [Dillard 2008].

Socioložka Amy Fitzgerald se svými kolegy zase zaznamenala tzv. přetékající efekt (*spillover effect*), kterým označuje negativní vliv přítomnosti jatek na širší komunitu. Ze statistik

vyplývá, že v amerických oblastech, kde jsou provozována jatka, je setrvale zaznamenávána vyšší míra násilných trestních činů. Fitzgerald [Fitzgerald, Kalof, Dietz 2009] je přesvědčena, že násilná práce na jatkách vede ke znečitlivění a ztrátě empatie, a proto tyto pracovníci s větší pravděpodobností otupí i vůči utrpení lidských bytostí.

Zvířata coby průmyslové komodity

Kromě samotných pracovníků jatek je předmětem zájmu sociologického zkoumání i otázka současné produkce a konzumace masa, mléka a vajec pocházející z průmyslové živočišné výroby. Britský sociolog Twine [2010] poukazuje na to, že s nástupem industriální revoluce byla tzv. hospodářská zvířata v rámci průmyslové výroby redukována na stroje, které jsou díky biotechnologii stále výkonnější bez ohledu na to, jaké následky bude mít tato rostoucí efektivita na život samotných zvířat. S pomocí Foucaultova pojetí biomoci analyzuje tyto technologie a způsoby, jakými je tato praxe kulturně legitimizovaná i přes závažné negativní externality ovlivňující lidské zdraví, bezpečnost potravin i životní prostředí.

Otázkou ospravedlnění konzumace zvířat se zabývá i americká socioložka a psycholožka Joy [2009], která zavedla a zpopularizovala termín *karnismus* (*carnism*). Podle autorky jde o všeobecně sdílenou a nerefektovanou ideologii, že je správné nebo dokonce žádané konzumovat maso zvířat, která jsou v dané kultuře definovaná jako jedlá. Řadou sdílených přesvědčení (např. že je konzumace masa nezbytná) a mechanismů (skrývání původu masa) se lidé vyrovnávají s nepříjemnými pocity, které by mohli mít kvůli rostoucí senzibilitě vůči utrpení a zabíjení ostatních zvířat.

Tohoto trendu si všiml i německý sociolog Elias [2007], který popisuje, že s civilizačními návyky je pro lidi stále nepříjemnější vidět při konzumaci celé zvíře nebo jeho zabíjení, a proto se projevuje tendence k postupnému zakrývání těchto scén.

Kromě zakrývání původu je dalším mechanismem podceňování jedlých zvířat. Australský psycholog Loughnan [Loughnan, Haslam, Bastian 2010] v rámci svých psychologických experimentů zjistil, že lidé, kteří konzumují maso určitého zvířete, mají tendenci podceňovat jeho mentální schopnosti a morální status, čímž se vyrovnávají s tzv. masovým paradoxem (*meat paradox*), což je termín, kterým popisuje kognitivní disonanci z konzumace zvířat.

Násilné činy páchané na zvířatech

Další významnou oblastí zkoumání lidsko-zvířecích vztahů je sociologie deviací, jež se v rámci Human-Animal Studies zabývá problematikou týrání zvířat a dalšími trestnými činy. Zajímá se o výskyt těchto jevů, jejich příčiny a negativní společenské důsledky, souvislost s dalšími formami násilí a osobnostní charakteristiky pachatelů.

Jednou z oblastí deviace, v níž byla vysledována souvislost s týráním zvířat, je domácí násilí. Studie dokládají, že v domácnostech, ve kterých bylo odhaleno fyzické týrání dětí, bylo přítomno i týrání domácích zvířat [Becker, French 2004]. Podobné výsledky zjišťují i studie zaměřené na násilí páchané na ženách [Ascione 1998; Flynn 2000]. Autoři shodně uvádí, že přítomnost týraných domácích zvířat je pravděpodobným indikátorem ostatních forem domácího násilí.

Zvířata jsou navíc v situaci rodinného konfliktu často zneužívána jako prostředek psychologického a fyzického teroru. Ascione [1998] prokázal, že páchaní týrání zvířat i setkávání s tímto jevem může mít u žen i dětí poškozující psychologické následky, které mohou dlouho přetrvávat. Také proto je třeba věnovat pozornost tomuto fenoménu.

Dalším poznatkem je souvislost mezi zneužíváním zvířat a agresivitou namířenou proti lidem obecně. Kellert a Felthous se zaměřili na děti, která měla zkušenosti s týráním zvířat, a odhalili znaky, které nejvíce predikují pozdější násilné chování vůči lidem. Zahrnují absenci výčitek svědomí, viktimizaci různých druhů zvířat a kruté jednání se sociálně vysoce hodnocenými zvířaty (psy, kočami) [Kellert, Felthous 1985].

Několik studií se zabývalo i sériovými vrahy a jejich zkušenostmi s týráním zvířat. Například Lockwood a Church [1996] provedli retrospektivní studii masových vražd a na základě svých zjištění došli k závěru, že zatímco ne každý, kdo týrá zvířata, se stane sériovým vrahem, prakticky každý sériový vrah nejprve týral zvířata.

Podobné výsledky přinesla i analýza případových studií sériových vražd, kterou publikovali Wright a Hensley [2003]. Ti zkoumali možné propojení krutého jednání vůči zvířatům a sériovými vraždami. Odhalili, že týráním zvířat si pachatelé v dětství kompenzovali ponižování a deprivaci způsobenou blízkými lidmi, otupěli vůči bolesti druhého a v dospělosti obrátili praktiky, které se naučili na zvířatech, vůči lidem.

Oblast sociologie deviací je důležitá nejen kvůli odhalení souvislosti týrání zvířat s násilím vůči lidským bytostem, ale také kvůli závažnosti činů samotných a nutnosti účinné prevence. Podrobněji o této otázce pojednávám v článku „Násilné činy páchané na zvířatech v souvislosti dalších patologických jevů“ [Vandrovcová 2008].

Sociální hnutí

Další oblastí zájmu jsou sociální hnutí, jež bojují za práva či ochranu zvířat. Historii těchto hnutí se ve své knize věnuje Keith Tester [1992], který ukazuje, že zájem o práva zvířat se výrazně projevoval již od 18. století. Dobrý přehled poskytují ve své knize též Jasper a Nelkin [1992], kteří kromě podrobného popisu historického vývoje představují filozofické kořeny hnutí a podmínky, jež jim daly vzniknout. Jejich původ vidí v západní industrializaci a urbanizačních procesech, které změnilы lidskou orientaci vůči zvířatům. Zvířata přestávají být během industriální revoluce pouhými „nástroji práce a produkce“ a „městští obyvatelé se začínají se zvířaty setkávat téměř výhradně jako s domácími mazlíčky“ [Jasper, Nelkin 1992: 4].

Groves [1997] se ve své knize o aktivistech bojujících proti využívání zvířat v laboratořích zaměřuje zejména na charakter tohoto hnutí, který je odlišný od sociálních hnutí v minulosti. Členové tzv. nového sociálního hnutí neusilují o peníze a moc, ale o emocionalitu (do stejné skupiny řadí též hnutí sexuálních menšin). „Organizace se s pomocí médií snaží mobilizovat stud a přetvářet je do zvládnutelných emocí hrdosti či vzteku.“ [Groves 1997: 10] K překvapení autora dávala většina aktivistů důraz na zcela racionální ospravedlnění své účasti v hnutí. Během svého zúčastněného pozorování rovněž odhalil vysokou korelaci mezi deklarovanými idejemi a praxí: „Aktivisté přijali etiku osobní odpovědnosti za své činy. Jejich

odpovědi měly charakter individualistické zpovědi.“ [Groves 1997: 29] Stejného jevu si všiml během svého výzkumu též Herzog [1993: 110], přičemž „nejčastěji zmiňovanou oblastí změny bylo stravování aktivistů“. Vedle těchto proměn Herzog [1993] zaznamenal rovněž pozitivní vliv účasti v hnutí na interpersonální vztahy, štěstí a celkovou pohodu. Gaarder [2008], která se ve svém výzkumu zaměřila na ženskou část aktivistů, však poukazuje i na negativní vlivy. Na jedné straně odhalila, že díky aktivismu ženy pociťují zhoršení interpersonálních vztahů v rodině a zkomplikování kariérní dráhy, ale na druhé straně si tím zvyšují sebevědomí a sebeúctu. „Další objevily, že mají vůdčí schopnosti, propagační dovednosti nebo politický vliv.“ [Gaarder 2008: 20] Vztahové problémy si tyto ženy kompenzují tím, že našly smysluplnou náplň života.

Další autoři se ve svých studiích pokouší vykreslit osobnostní charakteristiky zvířecích aktivistů. Jamison a Lunch [1992] vykresluje profil typického aktivisty za práva zvířat v USA, kterým je podle nich žena, běloška s vysokým vzděláním, žijící ve městě, ve věku přibližně 30 let. Politicky se takový aktivista řadí mezi demokraty či nezávislé se středoliberálním pohledem. Ve svém článku uvádí, že „aktivisté za práva zvířat jsou dobře vzdělaní lidé střední třídy, kteří mají dostatek volného času a inklinují k aktivitě v politickém systému“ [Jamison, Lunch 1992: 454]. Zajímavým poznatkem článku je kontrast mezi charakteristikou vůdčích a řadových členů. Zatímco řadoví aktivisté často uvádí, že hlavním mobilizačním faktorem pro ně bylo vlastnictví domácího mazlíčka, vůdčí osobnosti považují i samotné vlastnění zvířete za morálně problematické.

Kromě výše jmenovaných kvalitativních studií byla prováděna též kvantitativní dotazníková šetření. Plous [1998] se rozhodl zkoumat ideový posun v hnutí za práva zvířat během šesti let. V roce 1990 byl proveden výzkum s 402 účastníky pochodu za práva zvířat a v roce 1996 tentýž dotazník poskytl 372 aktivistům účastnících se stejné události. Zatímco v roce 1990 považovala většina demonstrujících za nejpálčivější problém experimentování se zvířaty, o šest let později byl důraz kladen na problematiku tzv. hospodářských zvířat. Tento posun byl znát i na změně stravovacích preferencí směrem k rostlinné stravě. „V roce 1996 36 % udržovalo veganskou dietu (tj. stravu bez živočišných produktů) a pouhých 2 % nebyla vegetariány, srovnáme s 18 % a 9 % v roce 1990.“ [Plous 1998: 50]

Postoje lidí ke zvířatům

Do oblasti Human-Animal Studies patří též studie, které se zabývají postupnou proměnou postojů lidí vůči zvířatům v moderní společnosti [Franklin 1999], ale i měřením současných postojů, jež jsou dávány do souvislosti s nejrůznějšími osobnostními či sociálními charakteristikami.

Herzog, Betchart a Pittman [Herzog, Betchart, Pittman 1991] ve své studii použili Likertovu škálu k měření souvislosti mezi postojem vůči zvířecímu *welfare* (překládáno jako pohoda či stav bez strádání), genderem a sexuální orientací. Tuto škálu pojmenovali *The Attitude to Animal Scale* (AAS), která se k měření postojů používá dodnes. Např. Taylor a Signal [2005] tuto škálu zkombinovali s indexem interpersonální reaktivity (*Interpersonal Reactivity Index*) za účelem měření souvislosti empatie a pozitivních postojů vůči zvířatům. Ve své studii chtěli prověřit rčení „Kdo je dobrý ke zvířatům,

je dobrý také k lidem“, jinak řečeno, zda pozitivní postoje vůči zvířatům mohou být indikátorem mezilidské empatie. Výsledky odhalily signifikantní korelace mezi úrovní empatie, genderem, vlastnictvím domácího mazlíčka a postojem vůči zvířatům. Podle autorů tedy vyšlo najevo, že existuje „významná souvislost mezi mezilidskou empatií a postojem vůči zvířatům, jenž může převážit dříve nalezené genderové odlišnosti“ [Taylor, Signal 2005: 25]. Ve své další studii škálu AAS zkombinovali s demografickými proměnnými a ukázali, že statisticky významný vliv na AAS skóre nemají věk ani vzdělání, zato prokázali vliv zaměstnání a výše příjmu. Oponují tak všeobecnému tvrzení, že vzdělanější lidé mají pozitivnější postoje vůči zvířatům. „Zatímco je trendem tvrdit, že lidé s vyšším formálním stupněm vzdělání prokazují více postojů orientovaných na pohodu zvířat, není tato tendence signifikantní.“ [Signal, Taylor 2006: 155]

Peek, Dunbam a Dietz [1997] se zaměřili na otázku pohledu a ve svém výzkumu se snažili odhalit, proč je mezi aktivisty za práva zvířat tak vysoké procento žen. Vysvětlení vysoké podpory zvířecích práv ze strany žen nachází v socializaci k soucitnějším a pečujícím postojům, v reakci na dříve zakoušenou patriarchální dominanci, ale též podle nich „může být strategií, kterou některé ženy využívají v procesu pokračující rekonstrukce a prezentování obrazu svého genderu vůči ostatním, ukázat svou pečující stránku i když odmítly tradiční vztahové role“ [Peek, Dunbam, Dietz 1997: 919].

Další skupina autorů se snažila odhalit souvislost mezi podporou ideje práv zvířat, vírou v evoluci a náboženským fundamentalismem. Za pomoci regresivní analýzy odhalili, že lidé s konzervativními postoji a lidé tíhnoucí k fundamentalismu, jež hájí diskontinuitu mezi lidmi a ostatními druhy či kreacionismus, méně často podporovali ideu práv zvířat. Naopak zastánci evoluční teorie, kteří vnímají živočišné druhy v kontinuitě, zastávali zvířecí práva častěji [DeLeeuw et al. 2007].

Kritika daného stavu

Posledním a stále důležitějším tématem, které zde zmíním, je kritika současného stavu zacházení se zvířaty. Jedná se o kritickou nebo též angažovanou sociologii, která odmítá hodnotovou neutralitu a zaměřuje na kritickou reflexi.

Stoupenci tzv. kritických zvířecích studií (Critical Animal Studies) se výrazně ohrazují proti tzv. „mainstreamovým“ Human-Animal Studies (MHAS), která nemají kritický potenciál a často pouze konstatují či dokonce pomáhají obhajovat daný stav. Velká část kritiky proto směřuje dovnitř oboru a akademici MHAS jsou obviňováni z toho, že jsou pro ně mezidruhové vztahy pouze zajímavým tématem a zvířata pouze abstraktní entitou, kterým nepřisuzují hodnotu citících bytostí, jež mají zájem vyhnout se utrpení. Svým kolegům vyčítají kriticky zaměřeni badatelé absenci sociálních, etických a politických kontextů [Schicktanz 2006; Weisberg 2009; Best 2009]. Sociologové v rámci MHAS podle nich považují zvířata za „objekt, znak, referent či historickou abstrakci, která slouží k produkci knih, článků nebo konferenčních příspěvků“ [Best 2009: 21].

Kritická zvířecí studia (CAS) se snaží překonat omezení MHAS, kritizují zneužívání zvířat v oblasti zábavy, vědy i potravinového průmyslu [Kemmerer 2004; Irvine 2006]. CAS se snaží vyhnout teoretizování beze smyslu a zaměřují se na přímější zasazení teorie do praxe, analýzy do politiky

a akademie do společenské komunity. Jejich cílem je zlepšit všeobecné porozumění společenskému útlaku. Ideologii *speciesismu* (*druhové nadřazenosti*) dávají do souvislosti se sexismem, rasismem a dalšími ideologiemi, které jsou podle nich součástí širšího globálního systému dominance [Nibert 2002; Adams 2006].

Podobně jako MHAS, ale s větším důrazem, se staví proti dichotomizaci lidí a ostatních zvířat. Vytváření hranic mezi lidmi a zvířaty podle Hobson-Westy [2007: 25] „slouží k ospravedlnění ignorace jejich zájmů a potřeb“. Podobně jako Bauman [2003] vysvětluje mechanismy, jež usnadnily holocaust, jde i v případě zvířat o moderní tendence vyloučit určité skupiny bytostí z morálního univerza.

Politicky jsou CAS částečně propojena s kritikou kapitalismu a jejich autoři podporují „rozvoj decentralizované a demokratické společnosti bez vykořisťování, dominance, útlaku, týrání a zabíjení“ [Best 2009: 25]. Kritická studia navazují na tradici Frankfurtské školy sociálního kriticizmu a její neomarxistické zaměření. Autoři často upozorňují na to, že Adorno, Horkheimer, Marcuse i Fromm, kteří čelili situaci rostoucího totalitarismu, mimo jiné kritizovali dominanci nad přírodou a obhajovali revoluční hnutí namířená proti konzumerismu a konformismu. CAS se chtějí ekvivalentně obracet k hnutí za práva zvířat, artikulovat jejich požadavky a poskytnout jim akademické zázemí.

Závěr

Jak jsem se pokusila ukázat, obor Human-Animal Studies je velice různorodý, jak díky široké škále oblastí, ve kterých se zvířata v lidské společnosti vyskytují, tak díky množství způsobů, kterým lze k těmto oblastem přistupovat. Některá zvířata jsou privilegovanými členy společnosti a těší se vysokému statusu rodinných příslušníků, zatímco jiná jsou marginalizovaná a přes své obrovské počty téměř neviditelná. Zároveň se čím dál více ozývají hlasy, které na tuto nerovnost poukazují s odkazem na nové poznatky o mentálních, emocionálních i sociálních kapacitách těchto tvorů. Sociologie by měla neustále reflektovat významy, které zvířata pro dnešního člověka mají, odhalovat vznikající konflikty a pokud možno i kritickým způsobem narušit tradiční „pozitivistický, strukturalistický, redukcionistický pohled na přírodní svět a místo člověka v něm“ [Arluke, Sanders 1996: 56]. Podobně jako obor Gender Studies kriticky reflektuje stereotypní představy o postavení muže a ženy ve společnosti a snaží se překonat „androcentrický“ přístup, obor Human-Animal Studies může přispět k reflexi a kritice dosavadního výhradně „antropocentrického“ pohledu. Z dosavadního vývoje lze předpokládat, že 21. století bude svědkem zásadního přehodnocení našeho vztahu k mimolidským tvorům. Je dokonce možné, že tato změna bude podobně přelomová jako přijetí univerzálního konceptu lidských práv nebo zrovnoprávnění žen.

- Adams, Carol J. 2006. *The Sexual Politics of Meat: A Feminist-Vegetarian Critical Theory*. New York: The Continuum International Publishing Group Inc.
- Alger, Janet M., Steven F. Alger. 1997. „Beyond Mead: Symbolic Interaction between Humans and Felines.“ *Society and Animals* 5 (1): 65-81, <http://dx.doi.org/10.1163/156853097X00222>.
- Arлуke, Arnold. 1988. „Sacrificial Symbolism in Animal Experimentation.“ *Anthrozoos* 2: 98-117, <http://dx.doi.org/10.2752/089279389787058091>.
- Arлуke, Arnold. 1990. „Moral Elevation in Medical Research.“ *Advances in Medical Sociology* 1: 189-204.
- Arлуke, Arnold. 1991. „Going into the Closet with Science: Information Control Among Animal Experimenters.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 20 (3): 306-330, <http://dx.doi.org/10.1177/089124191020003004>.
- Arлуke, Arnold. 1992. „Trapped in a Guilt Cage.“ *New Scientist* 134 (4): 33-35.
- Arлуke, Arnold. 1994. „We Build a Better Beagle': Fantastic Creatures in Lab Animal Ads.“ *Qualitative Sociology* 17 (2): 143-158, <http://dx.doi.org/10.1007/BF02393498>.
- Arлуke, Arnold. 2004. „The Use of Dogs in Medical and Veterinary Training: Understanding and Approaching Student Uneasiness.“ *Journal of Applied Welfare Science* 7 (3): 197-204, http://dx.doi.org/10.1207/s15327604jaws0703_6.
- Arлуke, Arnold, Frederic Hafferty. 1996. „From Apprehension to Fascination with, Dog Lab': The Use of Absolutions by Medical Students.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 25 (2): 201-225, <http://dx.doi.org/10.1177/089124196025002002>.
- Arлуke, Arnold, Clinton R. Sanders. 1996. *Regarding Animals*. Philadelphia: Temple University Press.
- Arлуke, Arnold, Clinton R. Sanders (eds.). 2008. *Between the Species: A Reader in Human-Animal Relationships*. Boston: A & B Pearson.
- Ascione, Frank R. 1998. „Battered Women's Reports of their Partners' and their Children's Cruelty to Animals.“ *Journal of Emotional Abuse* 1 (1): 119-133, http://dx.doi.org/10.1300/J135v01n01_06.
- Bauman, Zygmunt. 2003. *Modernita a holocaust*. Praha: SLON.
- Beardsworth, Alan, Alan Bryman. 2001. „The Wild Animal in Late Modernity: The Case of the Disneyization of Zoos.“ *Tourist Studies* 1 (1): 83-104, <http://dx.doi.org/10.1177/146879760100100105>.
- Beck, Alan M., Aaron H. Katcher. 2003. „Future Directions in Human-Animal Bond Research.“ *American Behavioral Scientist* 47 (1): 79-93, <http://dx.doi.org/10.1177/0002764203255214>.
- Becker, Fiona, Lesley French. 2004. „Making the Links: Child Abuse, Animal Cruelty, and Domestic Violence.“ *Child Abuse Review* 13 (6): 399-414, <http://dx.doi.org/10.1002/car.878>.
- Bekoff, Marc. 2003. *Minding Animals: Awareness, Emotions, and Heart*. New York. Oxford University Press.
- Best, Steven. 2009. „The Rise of Critical Animal Studies: Putting Theory into Action and Animal Liberation into Higher Education.“ *Journal for Critical Animal Studies* 7 (1): 9-54.
- Bowlby, John. 1969. *Attachment and Loss: Volume 1: Attachment*. London: The Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis.
- Brandt, Keri. 2004. „A Language of Their Own: An Interactionist Approach to Human-Horse Communication.“ *Society and Animals* 12 (4): 299-316, <http://dx.doi.org/10.1163/1568530043068010>.
- Brown, Sue-Ellen. 2007. „Companion Animals as Selfobjects.“ *Anthrozoös* 20 (4): 329-343, <http://dx.doi.org/10.2752/089279307X245654>.
- Bryant, Clifton D. 1979. „The Zoological Connection: Animal-Related Human Behavior.“ *Social Forces* 58 (2): 399-421, <http://dx.doi.org/10.1093/sf/58.2.399>.
- Carmeli, Yoram S. 2002. „Cruelty to Animals and Nostalgic Totality: Performance of a Traveling Circus in Britain.“ *The International Journal of Sociology and Social Policy* 22 (11/12): 73-88, <http://dx.doi.org/10.1108/01443330210790201>.
- Catanzaro, Thomas E. 2003. „Section Introduction: Human-Animal Bond and Primary Prevention.“ *American Behavioral Scientist* 47 (1): 29-30, <http://dx.doi.org/10.1177/0002764203255209>.
- Cerulo, Karen A. 2009. „Nonhumans in Social Interaction.“ *Annual Review of Sociology* 35 (1): 531-52, <http://dx.doi.org/10.1146/annurev-soc-070308-120008>.
- Corson, Samuel A., Elizabeth O. Corson, Peter H. Gwynne, L. Eugene Arnold. 1975. „Pet-Facilitated Psychotherapy in a Hospital Setting.“ *Current Psychiatric Therapies* 15: 277-286.
- Crist, Eileen. 1999. *Images of Animals: Anthropomorphism and Animal Mind, Animals, Culture, and Society*. Philadelphia: Temple University Press.
- DeLeeuw, Jamie L., Luke W. Galen, Cassandra Aebersold, Victoria Stanton. 2007. „Support for Animal Rights as a Function of Belief in Evolution, Religious Fundamentalism, and Religious Denomination.“ *Society and Animals* 15 (4): 353-363, <http://dx.doi.org/10.1163/156853007X235528>.
- De Mello, Margo. 2010. *Teaching the Animal: Human-Animal Studies across the Discipline*. New York: Lantern Books.
- Dillard, Jennifer. 2008. „A Slaughterhouse Nightmare: Psychological Harm Suffered by Slaughterhouse Employees and the Possibility of Redress through Legal Reform.“ *Georgetown Journal on Poverty Law & Policy* 15 (2): 391-409.
- Douglas, Mary. (1966) 1984. *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*. London: Routledge.
- Dutton, Diane, Carl Williams. 2004. „A View from the Bridge: Subjectivity, Embodiment and Animal Minds.“ *Anthrozoös* 17 (3): 210-224, <http://dx.doi.org/10.2752/089279304785643302>.
- Einwohner, Rachel L. 2002. „Motivational Framing and Efficacy Maintenance: Animal Rights Activists' Use of Four Fortifying Strategies.“ *Sociological Quarterly* 43 (4): 509-526, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1533-8525.2002.tb00064.x>.

- Elias, Norbert. 2007. *O procesu civilizace: Sociogenetická a psychogenetická zkoumání, 1. díl: Proměny chování ve světských vyšších vrstvách Západu*. Praha: Argo.
- Evans, Edward P. 1906. *The Criminal Prosecution and Capital Punishment of Animals*. New York: E. P. Dutton.
- Fawcett, Nicholas R., Eleonora Gullone. 2001. „Cute and Cuddly and a Whole Lot More? A Call for Empirical Investigation into the Therapeutic Benefits of Human-Animal Interaction for Children.“ *Behaviour Change* 18 (2): 124-33, <http://dx.doi.org/10.1375/bech.18.2.124>.
- Fitzgerald, Amy J., Linda Kalof, Thomas Dietz. 2009. „Slaughterhouses and Increased Crime Rates: An Empirical Analysis of the Spillover From “The Jungle” Into the Surrounding Community.“ *Organization & Environment* 22 (2): 158-184, <http://dx.doi.org/10.1177/1086026609338164>.
- Flynn, Clifton P. 2000. „Why Family Professionals Can No Longer Ignore Violence Toward Animals.“ *Family Relations* 49 (1): 87-95, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3729.2000.00087.x>.
- Flynn, Clifton P. (ed.). 2008. *Social Creatures: A Human and Animal Studies Reader*. New York: Lantern Books.
- Franklin, Adrian. 1998. „Naturalizing Sports: Hunting and Angling in Modern Environments.“ *International Review for the Sociology of Sport* 33 (4): 355-366, <http://dx.doi.org/10.1177/101269098033004003>.
- Franklin, Adrian. 1999. *Animals and Modern Cultures. A Sociology of Human-Animal Relations in Modernity*. London: Sage Publications.
- Gaarder, Emily. 2008. „Risk and Reward: The Impact of Animal Rights Activism on Women.“ *Society and Animals* 16 (1): 1-22, <http://dx.doi.org/10.1163/156853008X269863>.
- Gardner, R. Allen, T. Beatrice Gardner. 1969. „Teaching Sign Language to a Chimpanzee.“ *Science* 165 (3894): 664-672, <http://dx.doi.org/10.1126/science.165.3894.664>.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
- Gluck, John P. 1997. „Harry F. Harlow and Animal Research: Reflection on the Ethical Paradox.“ *Ethics & Behavior* 7 (2): 149-161, http://dx.doi.org/10.1207/s15327019eb0702_6.
- Groves, Julian. 1997. *Hearts and Minds: The Controversy over Laboratory Animals*. Philadelphia, PA: Temple University Press.
- Herzog Jr., Harold A. 1993. „The Movement Is My Life: The Psychology of Animal Rights Activism.“ *Journal of Social Issues* 49 (1): 103-109, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-4560.1993.tb00911.x>.
- Herzog Jr., Harold A., Nancy S. Betchart, Robert B. Pittman. 1991. „Gender, Sex Role Orientation, and Attitudes Toward Animals.“ *Anthrozoös* 4 (3): 184-191, <http://dx.doi.org/10.2752/089279391787057170>.
- Hirschman, Elizabeth C., Clinton R. Sanders. 1997. „Motion Pictures as Metaphoric Consumption: How Animal Narratives Teach Us to Be Human.“ *Semiotica* 115 (1-2): 53-80, <http://dx.doi.org/10.1515/semi.1997.115.1-2.53>.
- Hobson-West, Pru. 2007. „Beasts and Boundaries: An Introduction to Animals in Sociology, Science and Society.“ *Qualitative Sociology Review* 3 (1): 23-41.
- Holloway, Lewis. 2003. „What a Thing, Then, Is This Cow...: Positioning Domestic Livestock Animals in the Texts and Practices of Small-Scale, Self-Sufficiency.“ *Society and Animals* 11 (2): 145-165, <http://dx.doi.org/10.1163/156853003769233351>.
- Hosey, Geoff, Vicky Melfi. 2014. „Human-Animal Interactions, Relationships and Bonds: a Review and Analysis of the Literature.“ *International Journal of Comparative Psychology* 27 (1): 117-142.
- Irvine, Leslie. 2003. „George’s Bulldog: What Mead’s Canine Companion Could Have Told Him about the Self.“ *Sociological Origins* 3 (1): 46-49.
- Irvine, Leslie. 2006. „Animals in Disasters: Issues for Animal Liberation Activism and Policy.“ *Journal for Critical Animal Studies* 4 (1): 2-16.
- Jamison, Wesley V., William M. Lunch. 1992. „Rights of Animals, Perceptions of Science, and Political Activism: Profile of American Animal Rights Activists.“ *Science, Technology, & Human Values* 17 (4): 438-458, <http://dx.doi.org/10.1177/016224399201700402>.
- Jasper, James, Dorothy Nelkin. 1992. *The Animal Rights Crusade: The Growth of a Moral Protest*. New York: Free Press.
- Jerolmack, Colin. 2005. „Our Animals, Our Selves? Chipping Away the Human-Animal Divide.“ *Sociological Forum* 20 (4): 651-660.
- Johnson, Rebecca, Richard Meadows, Jennifer Haubner, Kathy Sevedge. 2003. „Human-Animal Interaction: A Complementary/Alternative Medical (CAM) Intervention for Cancer Patients.“ *American Behavioral Scientist* 47 (1): 55-69, <http://dx.doi.org/10.1177/0002764203255213>.
- Joy, Melanie. 2009. *Why We Love Dogs, Eat Pigs, and Wear Cows: An Introduction to Carnism*. San Francisco: Conari Press.
- Kalof, Linda. 2007. *Looking at Animals in Human History*. London: Reaktion Books.
- Kalof, Linda, Amy Fitzgerald (eds.). 2007. *The Animals Reader: The Essential Classic and Contemporary Writings*. Oxford: Berg.
- Kalof, Linda, Seven Mattes, Amy Fitzgerald. 2015. *Animal Studies Bibliography* [online]. Michigan: Animal Studies at MSU [cit 1. 6. 2015]. Dostupné z: <http://www.animalstudies.msu.edu/bibliography.php>.
- Kellert, Stephen R., Alan R. Felthous. 1985. „Childhood Cruelty Toward Animals Among Criminals and Noncriminals.“ *Human Relations* 38 (12): 1113-1129, <http://dx.doi.org/10.1177/001872678503801202>.
- Kemmerer, Lisa. 2004. „Hunting Tradition: Treaties, Law, and Subsistence Killing.“ *Journal for Critical Animal Studies* 2 (2): 1-20.
- Kete, Kathleen. 1995. *The Beast in the Boudoir: Petkeeping in Nineteenth-century Paris*. Berkeley: University of California Press.
- Lawick-Goodall, Jane. 1978. *Ve stínu člověka*. Praha: Mladá fronta.
- Lerner, Jennifer E., Linda Kalof. 1999. „The Animal Text: Message and Meaning in Television Adver-

- tisements." *Sociological Quarterly* 40 (4): 565-586, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1533-8525.1999.tb00568.x>.
- Lévi-Strauss, Claude. 1969. *Totemism*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Lévi-Strauss, Claude. 1971. *Myšlení přírodních národů*. Praha: Československý spisovatel.
- Levinson, Boris M. 1965. „Pet Psychotherapy: Use of Household Pets in the Treatment of Behavior Disorder in Childhood." *Psychological Reports* 17 (3): 695-698, <http://dx.doi.org/10.2466/pr0.1965.17.3.695>.
- Lockwood, Randall, Ann Church. 1996. „Deadly Serious: An FBI Perspective on Animal Cruelty." *Humane Society News*: 27-30.
- Loughnan, Steve, Nick Haslam, Brock Bastian. 2010. „The Role of Meat Consumption in the Denial of Moral Status and Mind to Meat Animals." *Apetite* 55 (1): 156-159, <http://dx.doi.org/10.1016/j.appet.2010.05.043>.
- Matoušek, Oldřich. 1997. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: SLON.
- McNicholas, June, Andrew Gilbey, Ann Rennie, Sam Ahmedzai, Jo-Ann Dono, Elizabeth Ormerod. 2005. „Pet Ownership and Human Health: a Brief Review of Evidence and Issues." *British Medical Journal* 331 (7527): 1252-1254, <http://dx.doi.org/10.1136/bmj.331.7527.1252>.
- Mead, George H. 1907. „Concerning Animal Perception." *Psychological Review* 14: 383-390.
- Messent, Peter. 1983. „Social Facilitation of Contact with Other People by Pet Dogs." Pp. 37-46 in Aaron Katcher, Alan Beck (eds.). *New Perspectives on Our Lives with Companion Animals*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Mullin, Molly. 2002. „Animals and Anthropology." *Society and Animals* 10 (4): 387-393, <http://dx.doi.org/10.1163/156853002320936854>.
- Munro, Lyle. 2005. *Confronting Cruelty: Moral Orthodoxy and the Challenge of the Animal Rights Movement*. Boston: Brill.
- Myers, Olin E. 2003. „No Longer the Lonely Species: A Post-Mead Perspective on Animals and Sociology." *The International Journal of Sociology and Social Policy* 23 (3): 46-68, <http://dx.doi.org/10.1108/01443330310790255>.
- Nibert, David. 2002. *Animal Rights, Human Rights: Entanglements of Oppression and Liberation*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Noske, Barbara. 1990. „The Question of Anthropocentrism in Anthropology." *Focaal* 13: 66-84.
- Parshall, Debra P. 2003. „Research and Reflection: Animal-Assisted Therapy in Mental Health Settings." *Counseling and Values* 48 (1): 47-56, <http://dx.doi.org/10.1002/j.2161-007X.2003.tb00274.x>.
- Peek, Charles W., Charlotte C. Dunbam, Bernadette E. Dietz. 1997. „Gender, Relational Role Orientation, and Affinity for Animal Rights." *Sex Roles* 37 (11/12): 905-920, <http://dx.doi.org/10.1007/BF02936346>.
- Phillips, Mary T. 1993. „Savages, Drunks, and Lab Animals: The Researcher's Perception of Pain." *Society and Animals* 1 (1): 61-81, <http://dx.doi.org/10.1163/156853093X00154>.
- Phillips, Mary T. 1994. „Proper Names and the Social Construction of Biography: The Negative Case of Laboratory Animals." *Qualitative Sociology* 17 (2): 119-142, <http://dx.doi.org/10.1007/BF02393497>.
- Plous, Scott. 1998. „Signs of Change within the Animal Rights: Results from a Follow-up Survey of Activists." *Journal of Comparative Psychology* 112 (1): 48-54, <http://dx.doi.org/10.1037/0735-7036.112.1.48>.
- Rees, Amanda. 2001. „Anthropomorphism, Anthropocentrism, and Anecdote: Primatologists on Primatology." *Science, Technology & Human Values* 26 (2): 227-247, <http://dx.doi.org/10.1177/016224390102600205>.
- Regan, Tom. (1983) 2004. *The Case for Animal Rights*. Berkeley: University of California Press.
- Ritvo, Harriet. 1987. *The Animal Estate*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Robins, Douglas, Clinton R. Sanders, Spencer Cahill. 1991. „Dogs and Their People: Pet-Facilitated Interaction in a Public Setting." *Journal of Contemporary Ethnography* 20 (1): 3-25, <http://dx.doi.org/10.1177/089124191020001001>.
- Rowland, Beryl. 1973. *Animals with Human Faces: A Guide to Animal Symbolism*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Sanders, Clinton R. 1993. „Understanding Dogs: Caretakers' Attributions of Mindedness in Canine-Human Relationships." *Journal of Contemporary Ethnography* 22 (2): 205-226, <http://dx.doi.org/10.1177/089124193022002003>.
- Sanders, Clinton R. 1995. „Killing with Kindness: Veterinary Euthanasia and the Social Construction of Personhood." *Sociological Forum* 10 (2): 195-214.
- Sanders, Clinton R. 2003. „Actions Speak Louder than Words: Close Relationships between Humans and Nonhuman Animals." *Symbolic Interaction* 26 (3): 405-426, <http://dx.doi.org/10.1525/si.2003.26.3.405>.
- Sanders, Clinton R. 2007. „Mind, Self, and Human-Animal Joint Action." *Sociological Focus* 40 (3): 320-336, <http://dx.doi.org/10.1080/00380237.2007.10571313>.
- Savage-Rumbaugh, Sue, Stuart G. Shanker, Talbot J. Taylor. 1998. *Apes, Language and the Human Mind*. New York: Oxford University Press.
- Segerdahl, Par (ed.). 2011. *Undisciplined Animals: Invitations to Animal Studies*. Cambridge: Scholars Publishing.
- Schickanz, Silke. 2006. „Ethical Considerations of the Human-Animal-Relationship under Conditions of Asymmetry and Ambivalence." *Journal of Agricultural & Environmental Ethics* 19 (1): 7-16, <http://dx.doi.org/10.1007/s10806-005-4374-0>.
- Signal, Tania D., Nicola Taylor. 2006. „Attitudes to Animals: Demographics Within a Community Sample." *Society and Animals* 14 (2): 147-157, <http://dx.doi.org/10.1163/156853006776778743>.
- Singer, Peter. (1975) 2001. *Osvobození zvířat*. Praha: Práh.
- Stoddart, Helen. 2004. „Animals in Sport and Entertainment." *The Reference Librarian* 41 (86): 25-36, http://dx.doi.org/10.1300/J120v41n86_03.
- Taylor, Nicola, Tania D. Signal. 2005. „Empathy and Attitudes Toward Animals." *Anthrozoös* 18 (1): 18-27.

- Tester, Keith. 1992. *Animals and Society: the Humanity of Animal Rights*. New York: Routledge.
- Thomas, Keith. 1983. *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500-1800*. London: Allen Lane.
- Twine, Richard. 2010. *Animals as Biotechnology - Ethics, Sustainability and Critical Animal Studies*. London: Earthscan.
- Vandrovcová, Tereza. 2008. „Násilné činy páchané na zvířatech v souvislosti dalších patologických jevů.“ Pp. 220-226 in K. Večerník (ed.). *Trendy sociálně patologických jevů* [online]. Sborník příspěvků ze semináře sekce sociální patologie MČSS [cit 25. 5. 2015]. Praha: MČSS. Dostupné z: <http://tinyurl.com/q62fb8q>.
- Waldau, Paul, Kimberley Ch. Patton (eds.). 2006. *A Communion of Subjects: Animals in Religion, Science, and Ethics*. New York: Columbia University Press.
- Weber, Max. 1966. *The Theory of Social and Economic Organization*. New York: The Free Press.
- Weisberg, Zipporah. 2009. „The Broken Promises of Monsters: Haraway, Animals and the Humanist Legacy.“ *Journal for Critical Animal Studies* 7 (2): 22-62.
- Winefield, Helen R., Anne Black, Anna Chur-Hansen. 2008. „Health Effects of Ownership of and Attachment to Companion Animals in an Older Population.“ *International Journal of Behavioral Medicine* 15 (4): 303-310, <http://dx.doi.org/10.1080/10705500802365532>.
- Wright, Jeremy, Christopher Hensley. 2003. „From Animal Cruelty to Serial Murder: Applying the Graduation Hypothesis.“ *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology* 47 (1): 71-88.

Tereza Vandrovcová je absolventkou a doktorandkou na katedře sociologie FF UK v Praze. Zabývá se analýzou diskursu experimentální vědy se zaměřením na využití laboratorních zvířat a rozvojem Human-Animal Studies. Úvod do tohoto oboru učí na Karlově Univerzitě, Masarykově Univerzitě a na pražském UNYPU. Lze ji kontaktovat na adrese: tereza@vandrovцова.cz

poznámky

- ¹ Tento pojem se používá pro zdůraznění předpokladu, že neexistuje ostrá demarkační linie, kterou by se člověk vyčleňoval ze skupiny ostatních živočišných druhů. Anglický pojem „non-human animals“ zde překládám jako „mimolidská zvířata“ tedy stejně jako prof. Kohák v přemluvě k českému vydání *Osвобоzení zvířat* Petera Singera [(1975) 2001].
- ² Zdrojem nejnovějších poznatků z této oblasti je např. časopis *Applied Animal Behavior*.
- ³ Sanders, Clinton R. 1995. „Killing with Kindness: Veterinary Euthanasia and the Social Construction of Personhood.“ *Sociological Forum* 10 (2): 195-214.
- Jerolmack, Colin. 2005. „Our Animals, Our Selves? Chipping Away the Human-Animal Divide.“ *Sociological Forum* 20 (4): 651-660.
- ⁴ Arluke, Arnold, Frederic Hafferty. 1996. „From Apprehension to Fascination with ‚Dog Lab‘: The Use of Absolutions by Medical Students.“ *Journal of Contemporary Ethnography* 25 (2): 201-225, <http://dx.doi.org/10.1177/089124196025002002>.
- ⁵ Einwohner, Rachel L. 2002. „Motivational Framing and Efficacy Maintenance: Animal Rights Activists' Use of Four Fortifying Strategies.“ *Sociological Quarterly* 43 (4): 509-526, <http://dx.doi.org/10.1111/j.1533-8525.2002.tb00064.x>.
- ⁶ Beck, Alan M., Aaron H. Katcher. 2003. „Future Directions in Human-Animal Bond Research.“ *American Behavioral Scientist* 47 (1): 79-93, <http://dx.doi.org/10.1177/0002764203255214>.
- ⁷ The Role of Animals in Human Society. 1993. *Journal of Social Issues* 49 (1).
- ⁸ Animals in Social Relations. 1994. *Qualitative Sociology* 17 (2).
- ⁹ In the Company of Animals. 1995. *Social Research* 62 (3).
- ¹⁰ Animals in the Future of Sociology. 2003. *International Journal of Sociology and Social Policy* 23 (3).
- ¹¹ Animals and People. 2007. *Qualitative Sociology Review* 3 (1).
- ¹² <http://www.isaz.net>
- ¹³ <http://psyeta.org>
- ¹⁴ <http://www.animalsandsociety.org>
- ¹⁵ <http://www.criticalanimalstudies.org> (původně nesla název Center on Animal Liberation Affairs)
- ¹⁶ <http://www2.asanet.org/sectionanimals>
- ¹⁷ <http://www.asanet.org>
- ¹⁸ <http://www.britisoc.co.uk>
- ¹⁹ <http://www.ahsg.co.uk>
- ²⁰ <http://www.animalstudies.msu.edu>
- ²¹ <http://www.censhare.umn.edu/>
- ²² <http://www.animalsociety.arts.uwa.edu.au>
- ²³ <http://www.nzchas.canterbury.ac.nz>
- ²⁴ <http://www.valt.helsinki.fi/blogs/elaintutkimus/post-27.htm>
- ²⁵ <http://www.genna.gender.uu.se/Animals>
- ²⁶ <http://www.fhs.cuni.cz/nonhuman>
- ²⁷ <http://humanimal.cz/CAS>
- ²⁸ <http://tinyurl.com/q6mqz5>
- ²⁹ Ve výčtu chybí mnoho dalších důležitých témat, jako jsou např. zoologické zahrady [Beardsworth, Bryman 2001], cirkusy [Carmeli 2002], lov [Franklin 1998] nebo obecně role zvířat v lidské zábavě [Stoddart 2004], v symbolismu [Rowland 1973] a náboženství [Waldau, Patton 2006].